

Cerdanyola, de la vida rural a la industrialització (1907-1930)

Dins d'una Cerdanyola agrícola i rural que, des de la segona meitat del segle XIX, estava configurant les seves estructures modernes, va sorgir, a començaments del XX, la indústria de materials d'amiant i ciment. L'entrada en aquell segle es va fer amb un poble de 928 habitants, 35 cases de pagès i dos nuclis urbans separats, el de Dalt i el de Baix, amb 272 cases, vertebrats per la carretera de Barcelona a Terrassa, la via fèrria de Barcelona a Manresa, la carretera de Cerdanyola a Sant Cugat, un paisatge inabastable de vinyes a la plana i els turons, i el símbol del poder local, l'Ajuntament Constitucional de Cerdanyola, en substitució del Castell de Sant Marçal que havia protagonitzat el domini des del segle XIII.

L'any 1910 es va iniciar l'electrificació de Cerdanyola i el 1907 s'havien instal·lat a la població noves indústries i entre elles la fàbrica "Manufactures Roviralta", destinada a la fabricació de cartró pedra, precursora dels actuals materials d'amiant-ciment.^[1] Josep M. Roviralta, el fundador d'Uralita, procedia d'una família barcelonina de botiguers. Va estudiar la carrera d'enginyer industrial i va tenir l'acudit d'impulsar una indústria nova, poc coneguda, originada en l'Europa Central, la qual utilitzava sistemes de fabricació propis de la indústria paperera, com la màquina cartonera. D'entrada, aquells materials eren la modernitat i semblaven una cosa bona. Mai no es va pensar en aquells anys que poguessin ocasionar un problema de salut. Després dels Torras del XVIII, els Roviralta, del XX, continuaven la tradició paperera, però amb una matèria primera, l'amiant o asbest, mortífera per la salut, que permetia proporcionar a la indústria i els ciutadans materials econòmics fabricats a partir del ciment i les fibres d'amiant. Tot seguit, l'any 1911, són de domini públic les primeres queixes de contaminació industrial, en embrutar la fàbrica Roviralta, amb les seves aigües residuals, carregades de fibres d'amiant, el torrent de la Beguda de Can Tiana, actuals

carrers de Sant Quintí i Pavia i passatge Ametllers. L'Ajuntament va concedir "abrir una zanja interinamente en el torrente de la Beguda para dar paso a las aguas de la cloaca de la fábrica de Roviralta" [2]. El ple municipal es feia ressò i, com sempre, amb aquest problema, poca cosa més feia que donar sortida a les aigües brutes, carregades de fibres d'amiant.

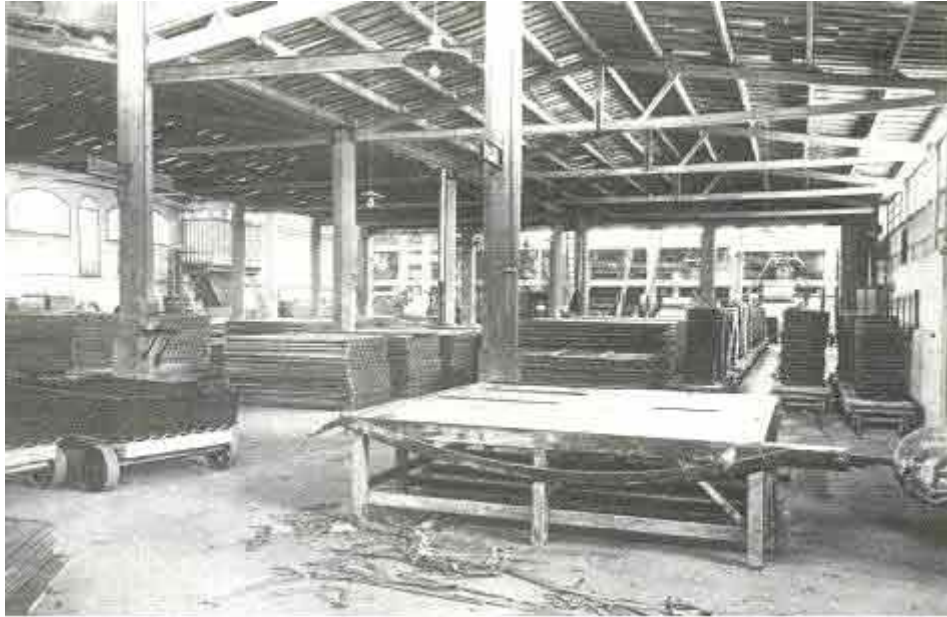
La fàbrica es trobava en procés de creixement i a l'arxiu municipal cerdanyolenc hi ha diversos documents amb permisos i autoritzacions. Josep M. Roviralta demanava el 12-11-1911 permís per edificar "unos terrenos lindantes con la carretera del Estado y el ferrocarril" i el 19-1-1912 per "instalar una chimenea en un edificio de la fábrica de la calle San José" [3]. Dins de la denominació interna de l'empresa, aquest va ser el bloc 1.

L'any 1915 les manufactures d'uralita dels germans Roviralta es van ampliar. És quan, a continuació del bloc 1, es va construir el bloc 2, entre la via fèrria, la carretera N-150 i el carrer de Sant Francesc, on hi havia les màquines de plaques més antigues, les Hastcheck que van iniciar el negoci dels materials d'amiant-ciment en forma de planxes[4].

De mica en mica, entre el 1911 i el 1915, la fàbrica creixia seguint el traçat de la carretera de Barcelona a Terrassa, en direcció a Sabadell. Com recollia en un treball primerenc sobre Cerdanyola "aquells primers assentaments industrials s'ubicaren a la mà esquerra del carrer Sant Josep, ampliant-se les edificacions i augmentant fortament la producció vers l'any 1914".[5] L'any 1924 Josep M. Roviralta va demanar permís a l'Ajuntament de Cerdanyola per edificar entre els carrers de Sant Francesc i Prat de la Riba, tancant el pas del carrer Barberà[6]. Era el bloc 5, aquell que va allotjar dues màquines Mazza de tubs fins la seva aturada definitiva als anys setanta.

Tanmateix, la indústria de materials de la construcció dels germans Roviralta no era encara concebuda com important als anys vint. Un article periodístic de l'any 1926 deia que a Cerdanyola "hi ha en els seus voltants granges de força anomenada i dintre la població poques indústries"[7]. A l'any següent, l'Enciclopèdia Espasa, tampoc no recollia aquesta indústria. Deia, amb dades de 1920, que a Cerdanyola es produïen "cereales, vino, legumbres y leña; industria de tejidos de algodón" i res més[8].

El 1930 es va construir el bloc 12, la Sibèria, en terme de Ripollet, on es fabricaven els modelats, és a dir, dipòsits, jardineres i tota mena de peces especials. Aquí es van instal·lar dues màquines de plaques estil Hastcheck. La fàbrica superava el límit termenal de Cerdanyola i entrava a Ripollet. Aquest fet seria decisiu per l'organització posterior del sindicat anarquista.

El moviment sindical a Uralita

L'any 1925 el barri de Cerdanyola de Baix, conegut com a "carrer Nou" a la zona de l'actual Avinguda Catalunya, també rebia el nom de "barri de l'Estació" per haver crescut al voltant de l'estació del ferrocarril. Era la barriada "más populosa de la població, nudo de carreteras" i destacava per "la gran fábrica Uralita de los Sres. Roviralta en la que trabajan unos 350 operarios".[\[9\]](#)

A l'entorn de la fàbrica Uralita es va vertebrar el moviment obrer i van sorgir els sindicats locals de la CNT i la UGT. Per completar la imatge social d'aquella dècada, cal afegir que es va inaugurar la nova església de Sant Martí (1906), que l'Ajuntament de Cerdanyola va anomenar fills adoptius del poble els cacics Planas i Casals (1912), de la "Unió Patriòtica", i els marquesos de Cerdanyola (1911), al temps que es feien alcaldes honoraris els Reis d'Espanya (1915).

A la dècada dels anys vint va tenir lloc la migració massiva a Cerdanyola de gent procedent d'Almeria i Múrcia, molta de la qual es va allotjar a la barriada del Sot de Can Xarau, bastida en els terrenys de la masia Xarau situats al peu del Riu Sec. La fàbrica d'uralita va passar de 350 obrers l'any 1925 a 700 el 1930. Quan l'arribada de la República el sindicat anarquista tenia 800 afiliats entre els pobles de Cerdanyola i Ripollet. Bona part dels afiliats eren obrers de la fàbrica Roviralta.

El 8 de gener de 1933 la FAI va promoure un aixecament general a Espanya contra la República. A Ripollet, on hi havia la seu del sindicat anarquista local, es va proclamar "la Comuna Llibertària". Un grup anarquista es va presentar davant de la fàbrica d'uralita i no va deixar entrar al treball als obrers del primer torn, però a la tarda, de resultes de la desfeta de l'aixecament, els obrers ja es van reincorporar a la feina. [\[10\]](#)

Josep M. Roviralta i Alemany, el fundador

Els germans Roviralta, Josep M. i Manuel, es van enriquir amb la fàbrica de Cerdanyola i Josep Maria era conegut com el Roviralta del "Rolls", de l'iot i de la casa-palau "Les Escales". Els germans Roviralta, procedien de Barcelona i, al

costat de la voluntat empresarial, aplegaven un esperit modern i obert que els feia impulsar els moviments de renovació com el modernisme i recolzar artistes com l'escultor Josep Viladomat, el qual va trobar el seu aixopluc creatiu en les naus de la fàbrica, dins del taller que el toscà Albert Lena tenia als anys vint, al final del carrer Sant Francesc, ja en terme de Ripollet.

Sitges de ciment a la fàbrica de plaques" (Any 19??)

Molt jove encara, Josep M. Roviralta va fundar un setmanari modernista, "Luz"[\[11\]](#), del qual va ser director i en el qual va col·laborar Eugeni d'Ors, d'entre d'altres. També va formar part d'una penya d'estudiants i artistes on es trobava Enric Granados, un dels seus amics més íntims. Va escriure un llibre de poemes "Boires baixes", al qual va posar música Granados. Va ésser crític artístic de "El Poble català" on va escriure crítiques ferotges contra el conservadorisme artístic i demanava la renovació de la pintura i de l'art decoratiu. Quan tenia 21 anys, va morir el pare i va haver de retirar-se de la vida literària i bohèmia i va començar a treballar per tal d'acabar la carrera d'enginyer industrial. Va iniciar un parell de negocis fins que en el tercer, les manufactures d'uralita, va encertar-la de ple i va prosperar fins enriquir-se.[\[12\]](#)

Mentre que l'Ajuntament de Cerdanyola ordenava l'any 1926 que a les escoles es resés el rosari "en idioma español", Josep M. Roviralta permetia, amb els seus ajuts, que Viladomat portés a terme les seves escultures a les naus de la fàbrica i col·laborava decisivament en la fundació del "Sardanyola Gran Casino". Era el Roviralta milionari, home d'indústria i amic de les belles arts que, tanmateix, escrivia en castellà. Liberal i simpatitzant de la República, considerava a Francesc Macià com el gran home que "va canalitzar la passió popular" i, amb mentalitat europea, escrivia que "el cambio se impone" per acabar, concloent amb "¡Atrás la indiferencia! ¡Paso libre al Norte!". També era un empresari d'aquells anomenats paternalistes. Molts dels seus obrers l'admiraven pel component humanístic que introduïa en les relacions. Encara hi ha algun jubilat, malalt d'asbestosi, sense diagnosticar, que mai no ha pres cap mesura contra l'empresa per no perdre el complement de la paga que Roviralta els havia assegurat de per vida.

L'any 1927 l'Ajuntament de Cerdanyola va acordar donar el nom de Josep M. Roviralta a un dels carrers de la vila. Es tractava de la part del carrer Sant Josep que partia del carrer Clos i s'adreçava vers Sabadell i la distinció es feia "en agradecimiento a los buenos servicios que ha venido y viene prestando en favor de los intereses morales y materiales de esta población el referido Sr. Roviralta".[\[13\]](#)

Els geògrafs Pau Vila i Salvador Llobet escrivien en aquells anys que la fàbrica dels Roviralta abastia el mercat de tubs, llosetes i plaques, amb uns 700 obrers[\[14\]](#).

La Uralita durant la República (1931-1939)

L'any 1931, encara no feia ni un mes de la proclamació de la República Espanyola, que apareixia el primer número de la revista "Talaia", el qual recollia que la població de Cerdanyola gaudia de "l'elaboració moderna de la Uralita" i amb aquest nom es referia al:

producte fibro-cimentós (que) en aquests darrers temps, ha pres gran volada amb la producció de tubs, llosetes, etc., per la qual cosa empra una massa obrera important que oscil·la pels volts de 700 persones. En general, és mà d'obra forastera, masculina i femenina; però sembla iniciar-se una tendència entre les noies pageses de Sardanyola i Ripollet de llogar-se en aquesta indústria. L'expansió d'aquesta manufactura, a Sardanyola, es relaciona amb l'exportació de ciment a Montcada, ja que li proporciona la primera matèria a poca distància i amb facilitats de tota mena per al transport[\[15\]](#).

Eren anys de tensions i desencontres entre treballadors i empresaris. Els treballadors anarquistes havien constituït la "Societat de Sindicats de Treballadors de Sardanyola i Ripollet". L'empresa Roviralta no va escapar a aquesta dinàmica i va rebre l'escomesa de diverses vagues dels treballadors. La revista "Talaia" en recollia dues que es van produir entre maig i juny de l'any 1931[\[16\]](#):

en l'espai de temps de l'últim número al d'avui, s'ha registrat a la fàbrica Uralita, una vaga total i una de parcial. La primera es resolgué immediatament amb l'acertada intervenció del gerent senyor Josep Maria Roviralta i la bona predisposició del Sindicat. De l'última sabem que s'anava per.

No serà fins el 5 d'abril de 1933 que Josep M. Roviralta va canviar el nom inicial de la fàbrica, "Manufactures Roviralta", pel de "Manufactures Eternit, S. A.", sense incorporar per res la paraula "uralita" a la denominació de la companyia. Amb motiu d'aquest fet, Josep M. Roviralta va donar a l'Ajuntament la quantitat de set mil pessetes[\[19\]](#).

L'Ajuntament, en agraïment, va donar el 16-5-1933 el nom de "Passatge Uralita" a un petit carrer local, el que segons l'acord hi havia "darrera Can Marcelino". Aquest passatge, encara existeix avui dia, amb el mateix nom, és paral·lel al carrer Sant Joaquim i va del carrer del Nord al d'Adam i Eva.[\[20\]](#)

La col·lectivització d'Uralita (1936-1939)

De resultes de la Guerra Civil, a les acaballes de 1936, la fàbrica "Manufactures Eternit", va ser col·lectivitzada per la CNT-FAI, sota el nom "Uralita Empresa Obrera Colectivizada" i la va mantenir sota el seu control fins el final de la guerra.

L'apropiació de finques per la CNT-FAI es va produir el novembre del 36, segons els documents municipals. Tanmateix, l'ocupació del "Club Cordelles" pel sindicat anarquista no es va dur a terme fins l'abril del 37, uns dies abans dels Fets de Maig.[21]

El director de la fàbrica era Joan Cabot, home de la confiança dels Roviralta, i Josep Soler, el seu cunyat, va ser alcalde de Cerdanyola, per l'ERC, entre el 17-10-36 i el 25-1-39. Els dos van rebre amenaces i atacs per part dels faistes. L'alcalde republicà mai no ha gaudit, ni després de mort, del reconeixement oficial de la seva vila, tot i tenir aquesta, des de la democràcia, governs d'esquerra.

Amb Franco, dels Roviralta als March (1943-1975)

Amb la dictadura de Franco i l'aïllament internacional del seu règim, el proveïment de matèria primera (l'amiant) va resultar molt difícil. A més, els Roviralta van ser malvistos per la dictadura i, acusats de maçons i col·laboracionistes de la República, van haver de malvendre la seva empresa, al financer Joan March i Ordinas (1880-1962)[22], que havia sostingut econòmicament la campanya militar de Franco i disposava d'una flota de vaixells mercants i de contactes internacionals

amb els quals podia aconseguir l'amiant. Desapareixia el fundador, l'empresari amb ànima d'artista, i arribava un nou tipus d'empresari, especulador, armador i financer.

Les "Manufactures Eternit" canviades al nom d'"Uralita, S. A.", a finals dels anys quaranta, van ampliar-se l'any 1943 amb la construcció d'un nou bloc, el núm. 5, entre la carretera N-150 i els carrers Sant Francesc i Guimerà, en una parcel·la que els havia concedit l'Ajuntament[23]. L'any 1946 la propietat d'Uralita va demanar permís per construir, entre els carrers de Santa Anna, Circumval·lació Baixa i Montseny, una fàbrica de teixits industrials. La nova fàbrica d'indústria tèxtil es va bastir l'any 1947, situada al carrer Santa Anna, núm. 84, malgrat les protestes dels veïns de la Urbanització de Cordelles, de ciutat-jardí, desestimades per l'Ajuntament que va prendre la decisió per unanimitat[24]. Es tractava d'una indústria que fabricava els teixits i feltres necessaris pel treball de les màquines de plaques i tubs de fibrociment. Va engegar amb el nom d'Uralita, S. A., tot i que es conservava la marca d'origen "Pere Juncà, S. A.", ja que aquest era el nom que tenia quan aquella fàbrica estava bon camí, però no sabem el resultat final.

No sabem si era el final de la segona o d'una altra posterior, però el cert és que per l'agost d'aquell any, la revista tornava a les vagues i escrivia[17]:

Afortunadament s'ha arribat a un acord, i les fàbriques Uralita i els Molins paperers recomençaren el treball dimecres passat. Donava bo, sentir de bell nou el siular llarg i fort de la "sirena" de l'Uralita, anunciant el dia de

treball i normalitat. Ens alegrem que per fi s'hagin solucionat aquest conflictes.

Als diferents números de la revista "Talaia", apareixia la publicitat de la fàbrica Roviralta, amb dos anuncis diferents. El primer d'ells i el més repetit, tenia un text de missatge: "Uralita avui, Uralita demà, Uralita sempre". Una altra denominació popular emprada en aquells anys va ser la de "la Casa Uralita"[\[18\]](#). El segon, ocupava tota una plana de la revista i deia:

Observem que, quan encara el nom de l'empresa era "Manufacturas Roviralta", ja trobem la paraula "uralita" emprada en uns casos com a substantiu, és a dir, "uralita", el material de fibrociment, i també com a nom propi, "Uralita", com si ja fos aquesta la denominació social de l'empresatreballant a Olot i va ser comprada per Uralita, S. A.

L'any 1944 va tenir lloc la restauració del carrer de Sant Josep. L'obra realitzada, amb "balaustradas, parterres, farolas, arbolado, bancos de paseo, etc", va convertir aquest carrer en el primer de la població. I no era d'estranyar ja que, en aquells anys, el pes específic de tot el que passava a Cerdanyola, tenia com a referència "Els Quatre Cantons", és a dir, la cruïlla de la carretera de Barcelona a Terrassa (o sigui, el carrer de Sant Josep) amb la de Montcada a Sant Cugat. I el carrer Sant Josep era també el carrer de la fàbrica Uralita. L'Hostal de la Vermella (Cal Ramonet), als Quatre Cantons, era un altre dels punts neuràlgics del barri. Per aquesta circumstància, l'Ajuntament recordava que "las obras que se realizan en la repetida calle de San José corren absolutamente a cargo de la Empresa Manufacturas Eternit, S. A., que debe ejecutarlas en virtud de compromiso contraído con la Municipalidad". I en aquesta obra entrava la claveguera que havia de deixar "resuelto completamente el problema de las aguas puviales de la mencionada calle de San José"[\[25\]](#).

L'any següent es va completar, en una extensió de 200 metres, el clavegueram de la dita avinguda d'Adam i Eva, en realitat un carrer de terra. L'empresa Manufacturas Eternit, S. A. "suministró gratuitamente los tubos de uralita de 50

centímetros de diámetro y el Municipio costeó su colocación que importó 4.833,50 pesetas” [\[26\]](#).

L’eliminació de les aigües residuals era un problema latent, encara que no gens difícil de solució en època de dictadura. Les aigües industrials de la Uralita, d’un blanc quasi immaculat, per la gran quantitat d’amiant en suspensió, contaminaven les mines aigües que baixaven pel riu Sec. Sota l’era de Ca n’Altimira, enfront de les Alzines, hi havia un reguitzell d’horts, ran del riu Sec, els quals regaven els productes d’horta amb les aigües residuals, d’un color blanc impecable. De petit, als anys cinquanta, em tocava anar a regar a l’hort familiar i dono fe de la qualitat d’aquestes aigües, carregades d’amiant. Les queixes de la gent de Cerdanyola per les aigües brutes del Riu Sec i les pudors constants a l’estiu van fer-se presents a partir dels anys cinquanta i han arribat fins els nostres dies. A les actes de la Comissió Permanent municipal de l’any 1954 hom troba documentades aquestes primeres queixes. [\[27\]](#)

Un estudi sabadellenc de l’any 1969 assenyalava que “las tres grandes empresas del municipio son la ya veterana “Uralita, S. A.” (materiales para la construcción), “Aiscondel” (plásticos) e “Industrias Rivière”, estas dos últimas instaladas recientemente. [\[28\]](#) L’Enciclopèdia Catalana recollia l’any 1973 que “les principals indústries són les de materials per a la construcció (1375 treballadors)...”. [\[29\]](#)

Eliminació dels residus de fibrociment i l’asbestosi

Durant els anys cinquanta, quan la fabricació d’uralita a Cerdanyola s’apropava al mig segle d’existència i l’asbestosi encara era una malaltia desconeguda, un sistema fàcil i econòmic d’arreglar els bassals i el fangueig de camins i carrers fou l’abocament de runes de fibrociment, és a dir, de deixalles industrials de plaques, jardineres, tubs de fibrociment, etc., procedents de la fàbrica local.

L’any 1963 va tenir lloc l’ampliació de la fàbrica Uralita, amb la construcció d’una nova fàbrica de plaques, al llarg de la carretera N-150 i la via fèrria [\[30\]](#). Aquesta és la fàbrica que, acabada de comprar pel Banc de Sabadell (any 2000), ha estat enrunada per poder dur a terme la construcció de nous estatges.

La malaltia professional de l’asbestosi va esclatar els anys setanta del segle XX a Cerdanyola, entre els obrers de la Uralita. Els treballadors van ser sotmesos a revisions mèdiques. No tots els malalts d’asbestosi van ser diagnosticats i declarats com a tal. Els serveis mèdics de l’empresa tractaven de deturar la oficialització de la malaltia. Nombroses víctimes mortals i malalts crònics, inguaribles, va ser el resultat. Malalts actius i passius d’asbestosi encara fins avui dia.

Les vies urbanes, de resultes de la seva pavimentació posterior, han eliminat el problema que per a la salut pot tenir la respiració de fibres d’amiant, però els camins boscos, com els de Collserola, que no han estat pavimentats i que són emprats quotidianament pels esportistes i els ciutadans que fan esport a l’aire lliure, suposen un potencial perill en ser despreses pels cotxes les fibres d’amiant i flotar en l’ambient i ser respirades. Un exemple d’aquest risc és el camí boscà de Cerdanyola a Horta, per Sant Iscle. Aquesta constitueix una de les agressions al medi que vaig recollir al llibre *Camins. Excursions pel Collserola*. [\[31\]](#)

El 31 de març de 1997 les darreres màquines de fabricar plaques d’amiant-ciment van ser parades definitivament i, amb aquest fet, l’amiant com a matèria primera i la fabricació de materials d’amiant-ciment, desapareixien definitivament de

Cerdanyola.

Encara avui dia hi ha present l'amenaça d'alliberament de pols d'amiant de resultes del futur enrunament de la fàbrica de plaques (bloc 22), situada entre la carretera N150, la via fèrria i l'accés Nord de Cerdanyola. I possiblement també del reompliment d'aquell terreny amb runes de materials d'amiant. Fou l'u de febrer de 2000 que es va fer públic que els terrenys de la fàbrica que, amb un espai de més de 50.000 m², són propietat del Banc de Sabadell, anaven a reconvertir-se en zona residencial amb la construcció de 400 estatges.^[32]

Cloenda

La fabricació de materials d'amiant-ciment va tenir lloc a Cerdanyola i Ripollet al llarg de 90 anys, entre 1907 i 1997.

La fàbrica dels germans Roviralta va anar engrandint-se successivament, escampada pels termes municipals de Cerdanyola i Ripollet, seguint longitudinalment la via fèrria i la carretera de Barcelona a Terrassa. La fàbrica va passar de 350 obrers el 1925 a 1375 el 1973. Després de la guerra civil, la propietat de l'empresa va passar al financer mallorquí Joan March i Ordinas (1943).

La fàbrica va crear llocs de treball i va estimular el desenvolupament econòmic i la transformació social de Cerdanyola. Ciment i amiant venien de fora. Els treballadors els va posar Cerdanyola i la immigració espanyola a partir dels anys vint del segle XX. I la malaltia de l'asbestosi va començar a fer-se pública a partir dels anys setanta.

Ripollet va ser conegut pels molins cartroners, Montcada per l'Asland i Cerdanyola per la Uralita. Avui només en queda l'asbestosi.

Des de llavors ençà, un llarg esglai provocat per la malaltia dins de moltes famílies de Cerdanyola i les poblacions properes.

Notes

[1] La primera dada municipal que trobem és de l'any 1911, però l'empresa Uralita, S. A., en publicar el llibre "80 años de constante evolución. Uralita MCMVII" donava la data de 1907 com la de l'inici de la fàbrica. Ferran Canyameres (*El Vallès, vigor i bellesa*. Editorial Selecta. Barcelona, 1970, p. 178) donava –erròniament– la data de 1914 com la de l'inici de la fàbrica: "va ésser l'any 1914 que s'hi van establir les manufactures de fibrociment Uralita".

[2] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 5, acta de la Sessió Plenària del 12-3-1911.

[3] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 5, actes de les Sessions Plenàries del 12-11-1911 i 5-1-1912.

[4] Miquel Sánchez, *La Cerdanyola Contemporània*, vol. 5 d'"Història de Cerdanyola". Cerdanyola, 1983, p. 66.

[5] Miquel Sánchez, *La Geografia de Cerdanyola*, vol. 6 d' "Història de Cerdanyola". Cerdanyola, 1980, p. 167.

[6] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 1 de la "Comissió Permanent", anys 1924-26, acta del 18-8-1924.

[7] *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 28-8-1926, p. 6.

[8] *Enciclopèdia Universal Ilustrada europeo-Americana*. Espasa Calpe. Bilbao, 1927, vol. LIV, pp. 568-569.

[9] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 1 de la "Comissió Permanent", anys 1924-26, acta del 24-3-1925.

[10] Miquel Sánchez, *La Segona República i la Guerra Civil a Cerdanyola (1931-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1993, p. 55.

[11] *Gran Enciclopèdia Catalana*. Barcelona, 1976, vol. 9, p. 392. "Luz" s'editava a Barcelona, escrita en castellà i la seva vida no va arribar a l'any (del 15-11-1897 al 10-1898).

[12] Domènec de Bellmunt, *Figures de Catalunya*. Barcelona, 1933, pp. 193-211; Ferran Canyameres, *El Vallès*. Barcelona, 1970, p. 178; Francesc Rodón, "El modernisme artístic" a *Història de Catalunya Salvat*. Barcelona, 1979, v. 5, p. 283; i Miquel Sánchez, *La Cerdanyola Contemporània*, vol. 5, d' "Història de Cerdanyola". Cerdanyola, 1983, p. 85, i *La Segona República i la Guerra Civil a Cerdanyola (1931-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1993, p. 63. Cap esment a Josep M. Roviralta no trobem a la G.E.C., llevat de l'apunt dedicat a "Luz", la revista modernista fundada per ell.

[13] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 2 de la "Comissió Permanent", anys 1926-28, acta del 28-6-1927.

[14] Pau Vila, *La comarca del Vallès*. Barcelona, 1930, p. 61; i Salvador Llobet, *Evolución del poblamiento y población de la comarca del Vallés*. Barcelona, 1942, p. 785.

[15] Antoni M. Badia, "Ripollet", a *Talaia*, núm. 1, 3 maig 1931, p. 8.

[16] *Talaia*, Cerdanyola-Ripollet, núm. 3, 7 Juny 1931, p. 7; i núm. 7, 2 Agost 1931, p. 7.

[17] *Talaia*, núm. 7, 2 Agost 1931, p. 7.

[18] *Talaia*, núm. 11, 4 Octubre 1931, p. 6.

[19] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 12, Anys 1932-33, acta de la Sessió Plenària del 4-4-1933.

[20] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 12, anys 1932-33, acta de la Sessió Plenària del 16-5-1933.

[21] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 14, actes de les Sessions Plenàries del 23-11-1936 i 21-4-1937; i José García, *Tal*

como lo vi. La colectividad de campesinos de Cerdanyola/Ripollet 1936-1939. Cerdanyola, 1981

[22] Manuel D. Benavides va publicar el 1934 una biografia del financer mallorquí, amb el títol *El último pirata del Mediterráneo* (vegeu *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1976, v. 9, p. 580).

[23] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 18, acta de la Sessió Plenària del 13-7-1943.

[24] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 21, actes de les Sessions Plenàries del 31-12-46 i 14-1-47.

[25] Francisco Boix Gal.lis: "Ayuntamiento de Sardanyola (Barcelona). Memoria de la actividad municipal desarrollada durante el año 1944-45-46-47", p. 44.

[26] Francisco Boix Gal.lis: *op. cit.*, p. 137.

[27] Ajuntament de Cerdanyola. *Llibres d'Actes Sessions Municipals*, vol. 24, actes de la Comissió Permanent del 5-3-54 i 28-10-54; i Miquel Sánchez, *La Cerdanyola Contemporània*, vol. 5 d'"Història de Cerdanyola". Cerdanyola, 1983, p. 220.

[28] *Dinámica y Perspectiva del Vallés*, vol. 2. "Sabadell y su zona de influencia". Caja de Ahorros de Sabadell. Sabadell, 1969, pp. 226-228.

[29] *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1973, vol. 5, p. 18.

[30] Miquel Sánchez, *La Geografia de Cerdanyola*, vol. 6 d'"Història de Cerdanyola". Cerdanyola, 1980, p. 112; i Miquel Sánchez, *La Cerdanyola Contemporània*, vol. 5 d'"Història de Cerdanyola". Cerdanyola, 1983, p. 248.

[31] Miquel Sánchez, *Camins. Excursions pel Collserola*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1998, p. 37.

[32] *El 9 Nou*. Vallès Occidental, 1-2-2000, p. 3.